

Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok

Reciti konferenciakötetek · 4

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok

Szerkesztette
TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2019

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

A konferencia megrendezését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap

A borítón: *Magyar írók arczképcsarnoka, 1862*

Kőre rajz. Grimm. R.; kiad. Pfeifer Ferdinánd; nyomt. Pollák Testvérek Pesten
Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Lit/40

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978-615-5478-76-5 (pdf)

Kiadja a Reciti,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó	9
NŐI ESZTÉTIKÁK ÉS KRITIKUS NŐK	13
BALOGH PIROSKA Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban	15
FEKETE NORBERT Női néven nőként bírálni A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikusi fellépésekor ...	31
FÓRIZS GERGELY A széptan és a szépnem Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)	47
REFORMKORI FIRKÁSZOK	77
KUCSERKA ZSÓFIA Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban	79
KATONA CSABA „... író nő vagyunk?!” Az írói identitás Slachta Etelka naplóiban	91

VARGA ZSUZSANNA Egy magyar hölgy iratai Pulszky Teréz Bécsben, Szécsényben és Londonban	107
DRÁMAÍRÓK ÉS SZÍNÉSZNŐK	121
CZIBULA KATALIN Drámaíró nők a hivatásos színjátszás hajnalán	123
BARTHA KATALIN ÁGNES Újraképzelt színház A színész író és író színésznő éneke	135
KAPCSOLATOK ÉS HÁLÓZATOK	153
GYIMESI ÉMESE Versíró nők a 19. század közepén Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla pályája	155
SZILÁGYI ZITA MÁRIA Egy tudósító Brüsszelből Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége	185
TÖRÖK ZSUZSA A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után Wohl Stefánia esete a <i>The Scotsman</i> nel	205
KECSMÁR SZILVIA Czóbel Minka és a <i>Lélekvándorlás</i> A mű fordításának és megjelentetésének körülményei a Póignac-levelekben	221
PÉLDAKÉPEK ÉS IDENTITÁSOK	235
MLAKÁR ZSÓFIA Női identitás és írás összefüggései Herman Ottóné Borosnyay Kamilla feljegyzéseiben	237

FRAUHAMMER KRISZTINA

A zsidó asszony

Az írás mint az identitás keresés és modellalkotás eszköze

két századfordulós zsidó nőírónál 263

STEINMACHER KORNÉLIA

Bajza Lenke: *Leányok tükre*

A női életrajzok hagyománya és propagandisztikus szerepe

a 19. században 277

MŰFAJ ÉS SZERZŐSÉG 291

GULYÁS JUDIT

Női műfaj volt-e a mese?

Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók 293

MIKOS ÉVA

Fehérnéprajz

A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában 337

Személynévmutató 355

A kötet szerzői 373

Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban?¹

„Úgy látom, az ókor kezdetén a bájít kizárólag a női szépséghez tartották il-
lőnek. Valóban, Homérosz idejében a Gráciák egyedül Venust kísérik: a sze-
relmek anyját fürdetik Paphoszon, és kenetet a halhatatlanság olajával,
hogy a halhatatlan istenek tetszését elnyerje; ők öltöztetik vágykeltő, sejtel-
mes ruhákba, és ambróziás köpenybe.” – írja Szerdahely György Alajos az első
magyarországi esztétikai kézikönyv egyik fejezetében.² Erős általánosítással
ugyan, de mondhatjuk, hogy ez a szövegrészlet kiválóan jellemzi, milyen mó-
don kerülhettek kapcsolatba a magyarországi hölgyek az esztétikummal a 18.
század közepéig: mint szép tárgyak, azaz mint az esztétika tudományának ta-
nulmányozásra és leírásra méltó objektumai. Hogy ezen a személetmódon az
esztétika intézményes körvonalazása, és az érzékelés tudományaként történő
meghatározása módosított a 18. század második felében, nem nehéz belátni.
Ez az újsütetű tudomány előtérbe helyezi az érzékeket, az érzékelés folyamatát
és ennek hatását a szenvedélyekre, érzelmekre.³ Márpedig a nőkről alkotott
antropológiai képzetek a korszak európai kultúrájában egyaránt hangsúlyoz-
zák, hogy a nők kivételesen kifinomult „érzékelők”, talán túlon túl is alá van-
nak rendelve érzékeiknek, illetve érzelmi-szenvedélyi világuknak.⁴ Csak idő

1 Jelen tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH K_119577 számú projekt támogatásával készült.

2 SZERDAHELY György Alajos, *Esztétikai trásai: I. Aesthetica (1778)*, kiad., ford. BALOGH Piroška, Csokonai Könyvtár. Források 15 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 119.

3 Ennek részleteiről lásd: Alexander AICHELE und Dagmar MIRBACH, Hrsg., *Alexander Gottlieb Baumgarten: Sinnliche Erkenntnis in der Philosophie des Rationalismus* (Hamburg: Meiner, 2008).

4 A női érzékenység 18. századi elméleti és társadalmi hátteréről lásd: G. J. BARKER-BENFIELD, *The*

kérdése tehát, hogy az érzékelés tudománya és az érzékelés mesterei, pontosabban mesternői egymásra találhassanak.

Bár első látásra talán nem is feltételeznénk az exjezsuita tudósról, de ez az egymásratalálás magyar kontextusban már az első magyarországi esztétikaprofesszor, Szerdahely György Alajos⁵ életművében tetten érhető. Igaz, nem hangsúlyos módon, voltaképp csak egy paratextus erejéig, de mégis figyelemreméltóan. E korszakfordító esemény Szerdahely utolsó esztétikai monográfiájához, az elbeszélő költészetet összefoglaló 1784-es kötetéhez kötődik.⁶ Az eddigi, nem túlzottan nagyszámú szakirodalmi feldolgozás⁷ elsősorban műfaj történeti szempontból foglalkozott e kötetrel, és a benne kifejtett regényelméletnek nyilvánított *Fabulae Romanenses* fejezete jól hallható örömujjongást váltott ki a magyar kritikátörténetből. Kisebb örömkialtásokat a Szerdahely által alkalmazott példák korszerűsége is kiváltott, legjobban illusztrálja ezt Szerdahely kötetének biztosított helye az Osszián-szakirodalomban az Osszián első magyar említése által.⁸

Egyáltalán nem figyelt fel azonban a szakirodalom a *Poesis narrativa* szövegének első meglepő elemére, a kötet ajánlására:

A tekintetes és jeles Vászónkői Zichy Erzsébet úrasszonynak, született Karáncsberényi Berényi grófnőnek, aki tanult, okos, kegyes, szorgalmatos, hűséges, tudományokkal és erényekkel ékes, a görög nyelvben is tudós, szelleme nagysága, elméje gyorsasága és lelke nagysága egyedülálló, a szegények és szerencsétlenek oltalmazója,

---

Culture of Sensibility: Sex and Society in Eighteenth-Century Britain (Chicago–London: University of Chicago Press, 1992).

- 5 Szerdahely György Alajos esztétikaprofesszori tevékenységéről lásd: BALOGH Piroška, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Irodalomtörténeti füzetek 175 (Budapest: Argumentum, 2014), 13–103.
- 6 SZERDAHELY György Alajos, *Poesis Narrativa ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Buda: Typ. Univ., 1784). A kötet előszaváról részletesen: BALOGH Piroška, „Poesis narrativa – Szerdahely György Alajos elmélete az elbeszélő költészetéről: Paratextusok”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, 143–150 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017).
- 7 JÁNOSI Béla, *Szerdahely György esztétikája* (Budapest: MTA, 1914); MARGÓCSY István, „Szerdahely György Alajos művészetelmélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1–2. sz. (1989): 1–33; TÓTH Sándor Attila, *A Szép-Jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise* (Budapest: METEM, 2009); LENGYEL Réka, „Desbillons ezópuzsi meséinek magyar olvasói: az ifjabb Hatvani István és Szerdahely György Alajos” in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, szerk. LENGYEL Réka, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit és LÉNÁRT Orsolya, 323–337 (Budapest: Reciti, 2015).
- 8 HARTVIG Gabriella, „Ossian in Hungary”, in *The Reception of Ossian in Europe*, ed. Howard GASKILL, 222–239 (London: Thoemmes, 2004).

nemének éke és példája, kinek műveltsége hírnevet, bölcsessége csodálatot, kegyessége szeretetet keltett, minden kor és nemzet legműveltebb és legjobb hölgyeit felülmúlta vagy utolérte, élete és természete kiemelkedő, a hallhatatlanságra méltó ő.⁹

A dedikációk 18. századi magyarországi kontextusát¹⁰ figyelembe véve mindenképpen feltűnő e szöveg, mégpedig elsősorban azért, mert tudományos munka ajánlásaként (főúri) hölgyhöz szól.¹¹ Kézenfekvő lenne a magyarázat, ha közvetlen mecénási támogatást feltételezhetnénk e gesztus mögött. Ez nem zárható ki teljes mértékben, hiszen 1784, azaz a kötet megjelenése nevezetes dátum Szerdahely életében: egyetemi professzori katedrájáról áthelyezik az óbudai főgimnázium igazgatói székébe. Tehát az épp ebben az évben megjelenő *Poesis narrativa* a kiadás idején már nem tekinthető professzori tevékenységét támogató segédkönyvnek, bár a megírás során kétségtelenül annak szánta. Ugyanakkor a kötet, akárcsak Szerdahely korábbi esztétikai monográfiái és az ugyancsak 1784-ben publikált *Poesis dramatica*, „typis Regiae Universitatis” jelenik meg, azaz úgy tűnik, nem kellett magánkiadáshoz vagy más kiadóhoz (és ezzel együtt magántökéhez) folyamodnia. Óvatosságra inthet a kor másik híres, hölgynek címzett ajánlása, az *Uránia* esete is,¹² ahol a szakirodalom sokáig az ajánlás alapján felté-

9 Excellentissimae. Ac. Illustrissimae. Dominae. Dominae. Comiti. Elisabethae. Zichy. De. Vásonkeő. Natae. Ex. Comitibus. Berényi. De. Karáncs-Berény. Doctae. Prudenti. Piae. Laboriosae. Constanti. Scientiis. Et. Virtutibus. Ornatissimae. Graecis. Etiam. Litteris. Eruditae. Amplitudine. Mentis. Promptitudine. Ingenii. Nobilitatae. Animi. Singulari. Pauperum. Et. Miserorum. Praesidio. Sui. Sexus. Ornamento. Et. Exemplo. Cuius. Eruditio. Famam. Sapientia. Admirationem. Pietas. Amorem. Erexit. Doctissimas. Et. Optimas. Gentium. Ac. Aetatum. Omnium. Feminas. Aut. Superavit. Aut. Aequavit. Vita. Natura. Eminentior. Immortalitatem. Meruit. (SZERDAHELY, *Poesis*, dedicatio.)

10 Az előszavak és dedikációk jelentőségéről: SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 2001), 160–184.

11 Ez olyannyira szokatlan, hogy még a Szerdahely életművét lelkesen, ámbar a magyar szakirodalmi kontextus alaposabb feltárása nélkül ismertető Sonja Martina Schreiner is „felkiált” az ajánlás látán: „Die Poesis narrativa ist einer Frau [!] mit Latein- und Griechischkenntnissen gewidmet, der Adelligen Elisabeth Zichy, und mit einem Motto aus der Poetik des Aristoteles überschrieben...” Sonja Martina SCHREINER, „Ein Lateinisches Poetikhandbuch aus Buda: die Ars Poetica Generalis des György Alajos Szerdahelyi (1783)”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, (2008): 433–455; idézet: uo., 450. Pat Rogers szerint a nőknek szóló dedikációk aránya kortárs brit kontextusban 28% körül mozog, de ezek jelentős része királynőknek szól: Pat ROGERS, „Book dedications in Britain 1700–1799: a preliminary survey”, *British Journal of Eighteenth-century Studies* 16, (1993): 213–231.

12 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 318–320.

telezte, hogy báró Beleznayné Podmaniczky Anna Mária lenne az a jótékony tőkeforrás, akire az *Uránia* előszava utal. Kiterjedtebb forrásismeret alapján később tisztázódott, hogy az anonim mecénás Festetics György volt, a Beleznaynének szóló ajánlás sokkal inkább koncepcionális okokkal magyarázható (női közönség megszólítása, a Beleznay-szalon szellemi jelentősége stb.).¹³ A korszak könyvajánlásait vizsgáló munkák is arra a következtetésre jutnak, hogy a 18. század vége felé egyre inkább uralkodóvá válnak az olyanfajta ajánlások, melyek nem előzetes mecénatúrát honorálnak, sokkal inkább az implicit olvasó személyét jelenítik meg az ajánlásban megszólított személy által.¹⁴ A biztonság kedvéért azonban a Berényi Erzsébetnek szóló ajánlás értelmezésekor érdemes megvizsgálni Szerdahely dedikációs gyakorlatát is. Az 1778-as *Aesthetica* ajánlása¹⁵ Batthány József esztergomi érseknek szól, és terjedelmét tekintve a most idézett ajánlás ötszöröse. Az ajánlás szövegébe a szerző ügyesen szövi bele a Batthyány-család iránti elkötelezettségének és Mária Terézia iránti tiszteletének hangoztatását, ugyanakkor nincs arra utalás, hogy patrónusi viszony, esetleg konkrét anyagi támogatás állna a háttérben. Az ajánlás utal ugyanakkor Batthyány József és a Batthyány család műveltségére és a Múzsák iránt elkötelezett mecénatúrájára, továbbá kiemeli Batthyány József nyájas humanitását – példaképként állítja, és ekként rendeli hozzá a jó ízlés tanáról született szerény munkácskát. A jó ízlésű mecénás és a humanitas egyik példaképe nem mint anyagi támogató, hanem mint ideális olvasó, egyszersmind ideális marketingarc jelenik meg tehát az ajánlás szövegében. Az 1783-as *Ars poetica generalis*¹⁶ nem tartalmaz dedikációt, az előszó sem tér ki semmilyen személyi referenciára. A *Poesis dramatica* 1784-es kötetének ajánlása¹⁷ Szerdahely testvéréhez, Szerdahely József kalocsai kanonokhoz íródott. A szintén igen hosszú ajánló szöveg meglepően személyes: Szerdahely József úgy jelenik meg benne, mint a széptudományok kitűnő értője és művelője, mindemellett a könyv írójának mestere a humán tudományokban, egyszersmind jelen kötetének ihletője. A kötet egyfelől Szerdahely József humán

13 SZILÁGYI Márton, „Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 769–777.

14 A dedikáció ezzel párhuzamosan mintegy önálló, esszé-jellegű műfajjá kezd alakulni, arra is van példa, hogy önálló kötetben adnak ki dedikációkat. Vö. Dustin GRIFFIN, *Literary Patronage in England, 1650–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 1–4.

15 SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores...*, 2 köt. (Buda: Typ. Univ., 1778). Magyar fordításához lásd a 2. jegyzetet.

16 SZERDAHELY György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Buda: Typ. Univ., 1783).

17 SZERDAHELY György Alajos, *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Buda: Typ. Univ., 1784).

tudományokbeli működése érdemeinek elismeréseként, másfelől a testvéri szeretet bizonyóságaképp dedikáltatik. Az ajánlás tehát itt is olyan célszemélyhez szól, aki a kötetbeli ízléseszmény megtestesítője, és ezáltal a kötet ideális olvasója is egyben. Sajátos helyet foglal el Szerdahely ajánlásai között verseskötetének, a *Silva Parnassi Pannonii* 1803-as kiadásának előszava,¹⁸ mely az ajánlást is magában foglalja. A verseskötet metaforikus nyelvének alapja poézis és csillagászat sajátos egybejátszása, és a Hell Miksának szóló ajánlás e poétikai alapelv összefoglalására nyújt remek ürügyet

Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérével, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában te képviseltesd, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket Te nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik Benned ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és kezese. Fogadd el tőlem, ami a Tiéd! Ebben az *Erdőben* felleled mindazt, ami Neked a Te egedet eszedbe juttatja.¹⁹

A dedikáció praktikus vonatkozása mindössze annyi, hogy a kötet egyik hosszú versét, a *Historia Uraniae Musae* epylliont²⁰ Hell kérésére írta Szerdahely, és először Hell csillagászati folyóiratában jelent meg a szöveg.²¹ A fenti részlet azonban jól mutatja, hogy az ajánlás középpontjában ehelyett sokkal inkább Hell műveltsége és kutatói attitűdje áll, beágyazva a kötet poétikai koncepciójába.

18 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii* (Vindobona: Schmidt, 1788). Második kiadása: (Buda: Typ. Univ., 1803).

19 Uo. *dedicatio*, Saját fordításom. – B. P. A kötetéről részletesen lásd: TÓTH Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tanköltevényei* (Szeged: Gradus Ad Parnassum, 2007); BALOGH Piroska, „Sic itur ad astra: Változatok a csillagászati tanköltevény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és HEGEDÜS Béla, 101–112 (Budapest: Reciti, 2011).

20 SZERDAHELY György Alajos, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely* (Viennae: Typis Joan. Thom. nob. de Trattner, 1787).

21 A megjelenés körülményeiről és adatairól lásd: BALOGH, „Sic itur...”, 109–110.

Az eddigi megfigyelések alapján tehát elmondható, hogy Szerdahely dedikációs gyakorlatára nem jellemző a közvetlen mecénási támogatást honoráló attitűd, ajánlásainak célszemélyei sokkal inkább egy meghatározott műveltség-eszmény és művészetszemlélet megtestesítőiként kerültek kiemelésre. Adott a kérdés tehát, hogy Zichy Miklósné Berényi Erzsébet alakja hogyan illeszthető össze, egyáltalán összeilleszthető-e az epikus költészetről szóló kötet ideális olvasójával.

Az utókor Berényi Erzsébet nevét elsősorban képzőművészetet (építészetet, szobrászatot) pártoló mecénásként és határozott, jól gazdálkodó úrasszonyként őrizte meg, mégpedig kifejezetten az óbudai vagy szőnyi lokalitáshoz kötve.²² Mivel Szerdahely maga is kötődött Óbudához (a kötet kiadása idején, amint említettem, az óbudai főgimnázium igazgatójaként), nyilván ismert volt előtte Berényi Erzsébet effajta imázsa – ugyanakkor az ajánlásban erre a momentumra egyáltalán nem utal.²³ Az ajánlás szövege itt is kiemeli a célszemély humanitását (ez visszatérő momentum Szerdahely ajánlásaiban, érthetően, hiszen műveltség-eszményének középpontjában az átesztétizált humanitas²⁴ áll), másfelől viszont műveltségét és ógörög tudását hangsúlyozza. Kézenfekvőnek tűnik, hogy mivel a korszakban a regények, azaz korabeli nevükön a románok mind tényleges, mind pedig megcélzott olvasóközönsége elsősorban hölgyekből állt, az első magyar regényelméletet magában foglaló kötet ideális olvasója, dedikációjának célpontja egy művelt hölgy legyen. De miért éppen Berényi Erzsébet? Az egyik érv, ami mellette szólhatott, ógörög tudása. A *Poesis narrativa* ugyanis nemcsak a regény, hanem a nagy tekintélyű eposz elméletét is magában foglalta. Mindkét műfaj alapmintái a kötetben is kiemelt görög eposzok és görög regények, Berényi Erzsébet pedig azon ritka hölgyek közé tartozott, aki nyelvi műveltsége révén eredeti nyelven ismerhette meg ezek világát. A Zichy Miklósné mellett szóló má-

22 FILIPSZKY István, „Berényi Erzsébet”, *Budaörsi Napló*, 9. sz. (1994), hozzáférés: 2018.03.28, <http://www.budaorskonyvtar.hu/elektronikus/letoltes/cikkek/cikk033.pdf>; KLUJBER László, „Gróf Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnő XVIII. századi gazdaságsszervező munkájáról”, *Komárom-Esztergom megyei Honismereti Füzetek*, (1992–1993): 55–68; SZILÁRDFY Zoltán, „Képes emléklap az 1763-as földrendezésről: Egy ismeretlen Binder J. F.-metszet”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21, (1979): 348–360.

23 Személyes ismeretségük mögött feltételezhető az óbudai lokális kötődés, illetve érdekes adalékot jelenthet ehhez Vay Sándor/Sarolta ama, forrásokkal meg nem erősített felvetése, miszerint Nyitray Gábor, aki Szerdahely 1779-es dékánása idején töltötte be az egyetemi rektori tisztséget, gyakori vendég volt Zichy Miklósné házában. VAY Sándor, *Ősökről – unokáknak* (Budapest: Országos Monográfia Társaság, [1910]), 90.

24 Erről részletesen: FÓRIZS Gergely, „Szerdahely György Alajos *Aesthetica*jának alapelvei”, *Irodalomtörténet* 94, 2. sz. (2013): 187–206.

sik érv személyes érintettséget is feltételez. A szakirodalom eddig is kiemelte a *Poesis narrativa* regény-fejezete kapcsán a széleskörű példaanyagot, mely az ókori regények mellett a kortárs romántermés korszerű ismeretéről tanúskodott – óvatosan megfogalmazva a kételyt, vajon e többnyire igen világias olvasmányok egyáltalán megfordulhattak-e eredetiben az exjezsuita professzor kezében.²⁵ Berényi Erzsébet szerepe ezen a ponton lehet kulcsfontosságú: a könyvészeti kutatások ugyanis az utóbbi évtizedekben figyeltek fel tekintélyes könyvtárára,²⁶ melynek katalógusa (és a kötetek többsége) az ELTE Egyetemi Könyvtárában található.²⁷ A könyvtár különlegessége, hogy összeállítója látnivalóan szenvedélyes regényolvasó és -gyűjtő lehetett: már a felületes egybevetés is azt mutatja, hogy a *Poesis narrativa* regény-emlékei szinte kivétel nélkül megfeleltethetők az itt szereplő kötetekkel (sőt, a Szerdahely által említettekénél még jóval világiasabb, már-már libertinusnak nevezhető, illetve nők által írt regények is szerepelnek a katalógusban).²⁸ A Berényi Erzsébetnek szóló ajánlás tehát egyszerre implicál elismerést és hálát a Szerdahely által minden bizonnyal forrásként használt könyvtár miatt (amögött, hogy e főúri könyvtár bekerülhetett az Egyetemi Könyvtár állományába, valószínűleg szintén Szerdahely nagyrabecsülése feltételezhető), másfelől pedig méltán állítja Berényi Erzsébetet a *Poesis narrativa* ideális olvasójának szerepébe. Az első magyarországi esztétikaprofesszor életműve tehát egy meghatározott műfaji kerethez kötve kiemeli, legitimálja, egyszersmind meg is célozza a női olvasóközönséget.

A következő jelentős, hosszabb ideig tevékenykedő esztétikaprofesszor már evidenciaként kezeli azt a tézist, miszerint a hölgyek értő, pontosabban érző olvasói elsősorban a szépirodalomnak. A Schedius Lajos János számára²⁹ már egyetemistaként meghatározó göttingeni közeg szerepe ebből a szempontból sem elhanyagolandó: tudvalévő, hogy a göttingeni hölgyek, különösen a művelt professzorleányok nemcsak a diákéletet színesítő hangversenyek, szánkázások, kirándulások színfoltjai voltak, hanem a tudományos és a művészi élet résztve-

25 MARGÓCSY, „Szerdahely György Alajos...”, 14.

26 A mintegy 2000 kötetes könyvtárra Somkúti Gabriella hívta fel a figyelmet: SOMKÚTI Gabriella, „Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században”, *A Könyvtáros* 41, 5. sz. (1991): 290–296, 295.

27 *Catalogi librorum: I. A comitissa Nic. Zichy vidua, nata c.; Berényi, bibliothecae r. univ. testamenti legatorum*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, J 47/1.

28 Ezt Granasztói Olga libertinus irodalomról szóló tanulmánya részletesen, példákkal illusztrálva emeli ki: GRANASZTÓI Olga, „A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 3–4. sz. (2000): 393–404, 397–398.

29 Schedius pályájáról és a következőkben említett adatok, események kontextusáról részletesen lásd: BALOGH Pirokska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007).

vöiként is szerepet kaptak. Göttingenhez fűződik az első női doktori fokozat, melyet filozófiából Dorothea Schlözer nyert el 1787-ben, a költeményekkel jeleskedő Philippine Gatterer mentora a nagynevű Gottfried August Bürger költő volt, Meta Forkel, Rudolf Wedekind lánya már 19 évesen regényt jelentetett meg.³⁰ Mindemellett Christoph Meiners történeti előadásain nemcsak az ókori Athénról hallhattak az egyetemisták, de a professzor négykötetes *Geschichte des weiblichen Geschlechts* című nagymonográfiájának³¹ fő tételeivel is szembesültek. Schedius, aki később levélben is tartotta a kapcsolatot Meinersszel, legalábbis minden bizonnyal.³² A nő szépség, művészet és tudomány iránti érzékenysége, nézőpontjának mássága és értékei tehát a göttingeni diákok számára nem elvont teória, hanem megtapasztalt valóság volt. A hazai viszonyok tekintetében Schedius szemmel láthatóan a korabeli *Bildung*-teóriákból kiindulva az érzékeny női olvasók edukációját, ízlésük fejlesztését tartotta elsődleges feladatnak. Ennek megvalósításában maga is szerepet vállalt, mégpedig két fontos médiumot választva e sajátos tudás-, avagy ízlésközvetítés számára.

Az egyik médium az egyre nagyobb körben tért hódító, és fikciós műfajokat egyre nagyobb arányban tartalmazó nyomtatott periodikumok köre volt. Göttingenből hazatérve rögtön részt vállalt az első deklaráltan női közönségnek címzett szépirodalmi folyóirat, az *Urania* szerkesztésében – ennek részleteit Szilágyi Márton könyve már alaposan bemutatta.³³ De Schedius környezetében a következő években is újra és újra felbukkant kifejezetten női közönséget megszólító periodikumok terve, mégpedig következetesen a németes almanach-formátumban.³⁴ Horváth István 1805 márciusában, az idő tájt, amikor Schedius több témát is felkínált számára kidolgozásra, és kettejük szellemi kontaktusa igen élénk volt, Virág Benedeknek fejtegette „forró beszélgetésben”:

Szánakodásra méltó dolog tudniillik: hogy még eddig senki nem gondolkodott egy bötsületes Magyar zsebbe való Kalendáriomról, melylyet mind a' Magyar Szép

30 További adalékok a témához: Klaus HARPRECHT und Gesa DANE, *Die Göttinger Universitätsmamsellen: Fünf Göttinger Damen, die teilweise schön, allesamt reizvoll, begabt und gebildet, gewiß aber so gescheit waren wie die meisten Professoren* (Göttingen: Deuerlich, 1988); Eckart KLESSMANN, *Universitätsmamsellen: fünf aufgeklärte Frauen zwischen Rokoko, Revolution und Romantik* (Frankfurt am Main: Eichborn, 2008).

31 Christoph MEINERS, *Geschichte des weiblichen Geschlechts* (Hannover: Helwing, 1788–1800).

32 Meiners és Schedius kapcsolatáról: BALOGH, *Ars scientiae...*, 284.

33 SZILÁGYI, *Kármán József...*, 27–56.

34 Schedius vonzódását az almanach-műfaj iránt jól kifejezi, hogy később a Kertbeny Károly által 1846-ban kiadott *Jahrbuch des deutschen Elements in Ungarn* (Pest: Benkert, 1846) német almanach szerzői között is olvasható neve.

Nem, mint pedig a' Hazai Ifiúság zsebében szégyen nélkül el hordozhatna. A' Pesti, Budai, Pozsonyi, Vázt, Győri 'sa't. kalendáriumok tsak a' porság, és korosabbaknak részökre szolgálhatnak. Az efféle jobb izlésű könyv talán tsak elég kelendő lenne, kivált képen ha a' Német *almanach*-okkal vetekednék. Kis István Úrnak izetlen, dísztelen, parányi zsebbe való kalendárioma el szokott fogyni szorgalmatosan: hogyan vennék tehát aztot, a'mi maga nemében ezerszerte tökéletesebb, és Nemes szivhöz sokkal inkább alkalmaztatva volna? Ebben lehetne leges leg inkább terjeszteni a' szép éreztét metszett képekre, énekekre, és más ilyyenekre nézve Hazafiaink és Leányaink között.³⁵

Horvát később megvalósította tervét: Pozsonyban 1812, 1814 és 1815-re is szerkesztette és kiadta a *Magyar Dámák Kalendáriumát*. A másik Schedius környezetében feltűnő jeles kezdeményezés Kisfaludy Károly *Aurorája*. Hogy Schedius tagja volt az Aurora-körnek, a szakirodalomban közismert momentum; akárcsak hajdan az *Urániában*, melyre egyébként a címadás is emlékeztet, itt is esszé adott az első számba.³⁶ A párhuzam tovább építhető, szemügyre véve az *Aurorában* megjelent *A' Szépség tudománya* és az *Urániában* megjelent *A' Vallás' szeretetre-méltó-volta* című,³⁷ esszéisztikus Schedius-szövegeket. Ezek nemcsak abból a szempontból hasonlatosak, hogy mindkettő egy Schedius valamelyes közreműködésével született időszaki kiadvány első kötetében kapott helyet, hanem abból is, hogy mindkettő magyar nyelven íródott, és ez kuriózum Schedius életművében. Az *Urániabeli* írás retorikája közvetlen megszólítottként tünteti fel „Olvasónéink” társaságát, bizalmas viszonyt teremtve a szöveg és a feltételezett, implicit hölgyolvasó között („Barátnéimnak”). A szöveg tematikai középpontját egyértelműen a „Gyönyörűség” szó jelöli ki: a pontokba szedett érvelés annak felsorolása-felmutatása, milyen gyönyörűségek lehettek fel a vallásos érzelmvilágban. A rövid esszé utolsó mondata pedig egyértelműen esztétikai dimenziójú vallásértelmezést kínál:

De... egész Könyvet kellene írnom, ha azokat a' Kellemetességeket öszve-akarném szedni, a'mellyek a' Vallás' gyönyörködtető Képén vagynak el-terjedve; megalég-

35 *Mindennap: Horvát István pest-budai naplója, 1805–1809*, szerk. TEMESI Alfréd és SZAUDER Józsefné (Budapest: Tankönyvkiadó, 1967), 118.

36 SCHEDIUS Lajos, „A' Szépség' tudománya”, *Aurora. Hazai Almanach* 1, (1822): 313–320. Kritikai kiadása: *Doctrina pulcri: Schedius Lajos János széptani írásai*, kiad. BALOGH Piroska (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005), 247–252.

37 *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 25–28.

szem, ha azt a' Gyönyörűséget el-érhetem, hogy ez által Alkalmatosságot adtam Kedves Barátnémnak arra, hogy azon Szépségeket magok keressék a' Vallás' kies Vidékein.

A női olvasó feltételezettsége azért lehet lényeges, mert azt jelzi, hogy a vallás eme esztétikai oldalának és általában véve a szépség dimenzióinak érzékelésére a nő pszichikai-antropológiai alkata megfelelőbb, fogékonyabb, mint a férfié. A látszólag pietista lexikológiára építő szöveg eme markánsan esztétizáló jegyek révén rokoníthatóvá válik Friedrich Schlegel *A filozófiáról. Dorotheának* írt eszszéjével. E fiktív levél a női olvasó jelenlétét meg is indokolja: „Nagyon is élénken emlékszem ama merész állításomra, hogy *a nőknek a filozófia nélkülözhetetlen, mert nem létezik más erény számukra, mint a vallás, amelyhez csak filozófia által juthatnak el.*”³⁸ Látnivaló, hogy a Schedius-szöveg kontextusa ebben a vonatkozásban nem a női érzékenységet gyakorlati-kegyességi nézőpontból értelmező pietista irodalomban jelölhető ki.³⁹ Releváns vonatkozást kínál viszont a korromantika nő-értelmezése, mely sok tekintetben Kant feminitás-értelmezésére épül: ezen belül is kiemelhető a Heyne-szemináriumokat Schediusszal együtt látogató Friedrich Schlegel írásainak nő-képe.⁴⁰ Mint a fent idézett Schlegel-szöveg zárása is mutatja, a bizalmas viszonyban szerepeltetett női olvasó fiktív személye interiorizálódik, mintegy részévé és vezetőjévé válik egy belső megérzési folyamatnak:

Nos, meglepődve veszem észre, hogy tulajdonképpen Te vagy az, aki engem avat be a filozófiába. Csak meg akartam osztani veled a filozófiát_[1] [...] Ezáltal bizonyos fokig saját magammal osztottam meg, mostantól nem különül el többé szellememben... És amit az ember e belső társasság révén kifelé is megtanul közölni, az még mélyebben sajátja lesz, ha mégoly általános közlésen keresztül is.⁴¹

38 Hegyessy Mária fordításában: Friedrich SCHLEGEL, „A filozófiáról: Dorotheának” *Gond*, (1998): 141–158.

39 Richard CRITCHFIELD, „Prophetin, Führerin, Organisatorin: Zur Rolle der Frau im Pietismus”, in *Die Frau von der Reformation zur Romantik: Die Situation der Frau vor dem Hintergrund der Literatur- und Sozialgeschichte*, Hrsg. von Barbara BECKER-CANTARINO, 112–137 (Bonn: Bouvier, 1980).

40 Részletesen lásd: Claudia SIMON-KUHLENDahl, *Das Frauenbild der Frühromantik: Übereinstimmung, Differenzen und Widersprüche in den Schriften von Friedrich Schlegel, Friedrich Daniel, Ernst Schleiermacher, Novalis und Ludwig Tieck*, Dissertation (Kiel: 1991), 31–40. Friedrich Schlegel 1790–1791, August Wilhelm Schlegel 1786–1791 között, tehát Schediusszal egyidőben látogatta Heyne szemináriumait. Vö. Günther MEINHARDT, *Die Universität Göttingen: Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1974* (Göttingen: Musterschmidt, 1977), 67.

41 SCHLEGEL, „A filozófiáról...”, 158.

Innen olvasva a Schedius-szöveg sajátja nem abban áll, hogy szociológiai szempontból új olvasóközönséget akar megcélózni, hanem hogy a vallás fogalmán illusztrálva egy új hermeneutikai metódust mutat fel: az érzékenység, mégpedig a (vallásos életben is jelenlévő) szépségre való érzékenység ösztönösen szenzitív, érzelmi és feltáró természetét. Az *Aurora* lapjain közölt Schedius-szöveg eme értelmezés felől közelítve akár az *Urániabeli* közlemény folytatásának is tekinthető. Közvetlen megszólítást ugyan nem alkalmaz, ellenben felütésként az anyaság érzelmvilágát idézi meg, később pedig (az immár közvetlen, női olvasóhoz címzett megszólításokat tartalmazó) Kis János-vers beillesztésével a szépség dimenzióját egyértelműen feminim jelenségként ábrázolja. A szépséget ugyanakkor a *humanitas* hordozójaként is láttatja a szöveg („Méltán azért a’ Szépséget az emberi jelesség’ symbolumának nevezhetni.”), ennek felszínre hozatalát és megértését pedig a Kis-versen keresztül a szerelem folyamatával írja le. Ebben az olvasatban a nőiség tehát olyan princípium, amely a szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban mutatja fel (Schlegelnél: a filozófiát az étellel köti össze). Látnivaló tehát, hogy a Schedius-szövegek esetében a női olvasók felé fordulás nem pusztán egyfajta nemzetnevelési stratégia vagy marketingfogás, hanem kifejtett és a német romantika feminitás-fogalma felől közelíthető program része lehetett.

Figyelemre méltó továbbá, hogy az *Aurora* ajánlása – „Felső Karolina Augusta austriai császárné és Magyar országi királynénak mélységes Jobbágyi tisztelettel” – látnivalóan szimbolikus szerepben szólítja meg a királynét, mint a honi asszonyok legelsőbikét, mintáját, mintegy képviselőjét. Az effajta, hivatalos szerepekhez kötődő női idolképzésre bőséggel található példa Schedius József nádor feleségeinek ajánlott költeményeiben, különösen az Alexandra Pavlovna nagyhercegnő tiszteletére írt német versezetekben.⁴² Mint Pasquich János csillagász életrajzából kitűnik, annak Budára települése után Schedius nemcsak a gellérthegyi csillagvizsgáló létrehozásánál segítette, de része volt abban is, hogy

Pasquich bejáratos lett a nádori lakosztályba. Legkedvesebb művét, a *Természet színházát*⁴³ Budán írta, és a nádori udvar hölgytagjai számára ajánlotta, akiknek minden valószínűség szerint rendszeres előadásokat is tartott a világegyetem rejtélyeiről. Ennek a hölgytársaságnak legfőbb bizalmasa Schedius Lajos volt.⁴⁴

42 SCHEDIUS Lajos, *Freuden-Chor zur Feyer der höchst glücklichen Vermählung Seiner Königlichen Hoheit Joseph Anton’s Erzherzogs von Oesterreich, Palatins des Königreichs Ungarn, mit Ihrer Kaiserlichen Hoheit [...] Städtischen Ofner Theater feyerlich abgesungen* (Pest: Königlichen Universitätschriften, 1801).

43 JOHANN PASQUICH, *Grundriss gemeinfasslicher Vorlesungen über einige der vorzüglichsten Gegenstände des Natur-Schauplatz*, 2 Bände (Ofen: s. p., 1818).

44 VARGHA Domokosné, „Pasquich János”, *Természet Világa* 128, 10. sz. (1997): 471–474.

Hermina hercegasszonnyal és Mária Dorotheával Schedius mint a helyi evangélikus közösség prominens tagja, illetve az előbbi által kezdeményezett, az utóbbi által létrehozott és pártfogolt pesti nőegylet titkára is összekötetésbe került. Mária Dorotheának emellett magyar nyelvtanára volt Schedius, és a hercegaszszont kulturális kezdeményezések támogatására ösztönözte.⁴⁵ Talán nem véletlen, hogy Mária Dorothea alakját, felruházva a bécsi udvartól való idegenség és a magyar nemzeti törekvések iránt érzett szimpátia jegyeivel, a szakirodalom később egyfajta Sissi-előképként értelmezte.⁴⁶

Ez a kis kitérő ugyanakkor átvezet minket a hölgyeket célzó tudás- és ízlésközvetítési folyamat másik fontos médiumához: a hivatalos, intézményes oktatáshoz. Amint az 1806-os, társszerzőként jegyzett evangélikus iskolareformjában, a *Systema rei scholasticae*⁴⁷ leányiskoláknak szentelt VII. fejezetében Schedius tételesen leírja, a nőnevelés elsődleges célja, hogy a leendő családanyákból olyan művelt pedagógusok váljanak, akik felelősséggel képesek az óvodai nevelés alternatíváját jelentő és az elemi oktatást megalapozó, tudatos házi nevelés megvaló-

45 „Egy ilyen, Morgenblatt forma folyó Irásnak híjával vagyunk még. Tudod, hogy még a mult nyáron járt e körül eszem Igazzal, de őt környülállásai Pánczélhoz csatlák. A télen Báró Podmaniczky Jósef Ő Excelja több izben serkentgetett ideám megvalósítására s külön ugyan azt tevé Kisfaludy Károlylyal is. Kisfaludy megszólított hogy állanék egybe vele. Megtudák a plánt Gr. Majláth, Gr. Teleki Ferencz, és Gr. Teleki Jósef, Prof. Schedius, s ösztönzének. Nem könnyü é Katót tánczba vinni? Prof. Schedius, ki a Palatinának Magyar Nyelv tanítója, elérhözta a dolgot Ő Herczegségének, ez tenyerébe tapsolva fogadta, Olvasónénknak ajánlá magát. Beszéllt a Herczeggel, Instántiánk beadásával késvén holmik miatt, a Palatina kérdezé Schediust hogy miért nem megyünk a Herczeghez, holott vár. Mentünk. Gr. Pálfy Fidelist elkészíté Gr. Teleki Ferencz, mint a Nádor kamarássát. Béadtuk a Herczegnek személyesen Instantiánkat. Május 21dikén a Helytartó Tanácstól ki kaptuk az engedelmet, úgy hogy a Cancelláriához nem is küldetik ügyünk. Ezt akartuk elébb, hogy bizonyosabb reménységgel dolgozhassunk.” Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Pest, 1822. jún. 9., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 18:85.

46 Különösen tanulságos ilyen szempontból: Georg LOESCHE, *Die evangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg: Eine historisch-psychologische Studie* (Wien: Manz, 1904); PAYR Sándor, *Mária Dorottya nádorasszony: Egykorú napló és eredeti levelek tükrében* (Budapest: Hornyánszky, 1908). E kötetek, melyek éppen a Sissi-kultusz virágzása idején jelentek meg, értelmezhetők egyfajta tudatos előképkérés eredményeként is.

47 SCHEDIUS Lajos, *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria*, kiad. TERRAY Barnabás (Budapest: Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeum, 1989). A tanterv jelentőségéről: OLÁH János, „Schedius Lajos az evangélikus iskolák korszerűsítéséért”, in *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*, szerk. DOMBI Alice és OLÁH János, 120–125 (Gyula: APC Stúdió, 2003); OLÁH János, „Schedius Lajos és tantervei”, *Pedagógiai Módszertani Közlemények* 44, 4. sz. (2004): 179–183.

sítására.⁴⁸ Ez már túlmutat a prakticista meghatározáson (férjnek-gyermeknek kellemes otthont teremteni), amennyiben feltűnik a pedagógia mint speciálisan női hivatás lehetősége. Ez a sajátos antropológiai nézet a kortárs orvostudomány diskurzusából nyert megerősítést. Johann Christoph Unzer és Konrad Friedrich Uden orvos-kutatók az 1790-es években megjelent írásaikban olyan speciális női nemi karaktert határoztak meg, mely humorápatológiai háttér alapján a „Schwäche und Empfindlichkeit” attribútumaival ruházta fel a női nemet.⁴⁹ Ennek következtében különleges pozíciót tulajdonítottak az anyai hivatásnak, mely csak tudatos felkészítés segítségével élhető meg teljességében. Erre a karakterképre alapozta Campe⁵⁰ azt a nevelési folyamatot, mely – akárcsak Schedius koncepciója – egyrészt morális, másrészt kognitív, harmadrészt civilizatorikus-társadalmi aspektusból készíti fel az anyákat az anyai hivatás legfontosabb feladatkörére: a nevelésre.⁵¹

Leányiskolák mintáival és működő példányaival Schedius először ugyancsak a göttingeni kulturális közegben szembesülhetett,⁵² melyet jól jellemez, hogy a göttingeni professzor, Johann David Michaelis már 1747-ben felvetette egy, a

48 Caput VII. § 26. „In scholis puellarum institutioni publicae destinatis id praecipue curandum est, ut proles sexus sequioris non modo sinceris clarisque notionibus rerum, ad vitam honeste, tranquille ac iucunde agendam pertinentium, instruatur, sed et intelligens, pudica, proba, industria efficiatur, unde habiles, perfectaeque formentur consortes, matresque familias, a quarum indole bona maximam partem omnino melior tenerae sobolis educatio, familiarum prosperitas et civitatis salus pendet. Quamdiu tales scholae sufficienti numero in patria nostra institutae non fuerint, educatio domestica, quae tamen basis est educationis publicae, semper magis deficient, et morum perversitatem maiorem secum trahet.” SCHEDIUS, *Systema...*, 22. Ugyanez olvasható a pesti leányiskola vonatkozásában: SCHEDIUS Lajos, *Die Schule der evangelischen Gemeinde A.C. in Pesth. 1816. Gedruckt auf Kosten des Hrn. Dr. Erlanger. Wird zum Besten des Fonds der Schule verkauft* (Pest: Johann Thom. Trattner, 1816), 18.

49 Az itt vázolt összefüggésekről lásd: Christa KERSTING, *Die Genese der Pädagogik im 18. Jahrhundert: Campes „Allgemeine Revision” in Kontext der neuzeitlichen Wissenschaft*, Inaugural-Dissertation (Berlin–Delbrück: Deutscher Studienverlag, 1992), 275–328. A fenti koncepció korabeli kifejtéséről: Konrad Friedrich UDEN, *Ueber die Erziehung der Töchter des Mittelstandes* (Stendal: Franzen und Grosse, 1783).

50 Campe kézikönyveit, illetve azok magyar változatait Schedius is figyelemmel követte, erre utal legalábbis az a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található jegyzet, melyet Schedius állított össze *A filozófiai osztályhoz tartozó magyar könyvek tzimei mellyet a’ Jul. 9-én költ felhívás mellett meg irt könyvek tzimén kívül kijegyeztetni érdemesnek látszanak* címen. A listán szerepel többek között „*Psychologia. Campéből*. Pozsonb. és Komáromban. 1794. 8.” és „*Theopron, vagy a’ tapasztalt tanács adó a’ tapasztalatlan ifjúság hasznára (Campe szerint)*. Dapsy József által. Pozsonyb. 1804. 8.” MTA KIK Kt., RAL I. oszt. 10/1831.

51 A téma részletes bemutatása: KERSTING, *Die Genese...*, 275–328.

52 A göttingeni leánynevelő intézetekről: *Göttingen: Geschichte einer Universitätsstadt. Band 2. 1648–1866*, Hrsg. von Ernst BÖHME und Rudolf VIERHAUS (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002), 741–756.

„szépnem” számára létrehozandó egyetem lehetőségét. Ugyanakkor Schedius tantervének háttérben számolni lehet egyes magyarországi próbálkozások ismeretével. Erre nézve nyújt információkat a Schedius által szerkesztett, és részben általa is írt *Zeitschrift von und für Ungern* folyóirat *Intelligenzblatt* rovatának *Neue Anstalten* című alrovata, amely különböző pedagógiai intézményeket mutatott be az olvasóknak. Az első számban külön fejezet foglalkozik *Erziehungs-Anstalten zur Bildung des weiblichen Geschlechtes in Ungern* címmel⁵³ Kohlmayer Mihály⁵⁴ és Lovich Ádám besztercebányai és Bogsch Jakab, Halasy Mihály, valamint Bredetzky Sámuel soproni kezdeményezésével, egyelőre csak privát kereteken belül, az intézményes leánynevelés meghonosítására. De olvashatók a *Zeitschrift* lapjain e tárgyban hirdetések,⁵⁵ valamint recenziók is.⁵⁶

Érdemes ebben a vonatkozásban megemlíteni Schedius ismeretségi köréből Genersich Jánost,⁵⁷ aki jénai tanulmányai után a késmárki evangélikus líceum-

53 *Zeitschrift von und für Ungern*, 1. Bd. 1. Heft. (1802): 133–134.

54 Kohlmayer intézetéről és annak kontextusáról: Eva KOWALSKA, „Horizonte der Mädchenausbildung im 18. Jahrhundert”, in *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Hrsg. von Viliam ČIČAJ und Othmar PICKL, 195–204 (Bratislava: Academic Electronic Press, 1998).

55 Többek között Richmanné, Mme Servais intézetének felhívása (*Zeitschrift von und für Ungern*, 5. Bd. 5. Heft. (1804): 319.), „aki 1804. április 25-én, Budán kelt hirdetményében [...] ajánlja a főrangú szülőknek intézetét. Richmanné francia származású hölgy volt, aki Pesten felállítandó intézetében három osztályt kívánt nyitni. Az I. osztályban 7 éves koron aluli, a II. osztályban 7–10 éves, a III. osztályban 10–15 éves leánykák tanulnak szokatlanul magas, évi 100 körmöci arany (1000 pengőforint) tandíj ellenében. (A többi intézetben fizetendő díj 500–750 forint körül mozgott.) Tantárgyak: vallástan, német, francia és olasz nyelv, szépírás és helyesírás, természetrajz, természettan, technológia (különös tekintettel a női foglalkozásokra), világtörténelem, földrajz, számtan (a háztartásra alkalmazva), zene, rajz, női kézimunkák. Az utolsó osztályban ezeken kívül egészségtant, gyakorlati logikát, háztartástant, mitológiát és esztétikát is tanulnak. A társalgás nyelve francia. A zene, a tánc, a rajz és a magyar nyelv esetleges tanításáért külön kell fizetni. A növendékeknek ruházaton és ágyneműn kívül ezüst evőeszközöket kell magukkal vinniük. A hirdetmény kiemeli, hogy az intézet derék anyákat és jellemes nőket kíván nevelni. A fegyelmi eszközöket a növendékek egyéniségéhez kívánják alkalmazni, és az értelmi nevelést alá akarják rendelni az erkölcsi nevelésnek. Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy e tárgyak tanítása milyen színvonalon folyt, és hogy a felhívásban közzétett pedagógiai elvek mennyiben valósultak meg. Az intézet 17 növendéssel nyílt meg, de néhány év múlva megszűnt.” Az idézet fordítását lásd: FEHÉR Katalin, „Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről, a XIX. század elején”, *Honismeret* 28, 1. sz. (2000): 43–50. A tanulmány részletes ismertetését nyújtja a kérdéses intézmény és a pest-budai leánynevelő intézetek sajátosságainak.

56 Matthias SENNOWITS, *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über bessere Erziehung und Versorgung der niedern VolksClasse und des weiblichen Geschlechtes in Ungern: Nebst einem neuen Fonde ansehnlicher Einkünfte jährlich hindurch zu erlangen* (Eperjes: Redlitz, 1801). Ismertetése: *Zeitschrift von und für Ungern*, 3. Bd. 5. Heft. (1803): 330–331.

57 Működéséről lásd: *Die Zips: eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert: Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823) / A Szepesség: egy kultúrtörténeti régió a 19. században: Johann*

ban volt a humaniorák professzora, és mint ilyen, számos, kifejezetten tizenéves leányoknak szóló tankönyv szerzőjeként tartjuk számon. A Schedius által kezdeményezett 1806-os evangélikus iskolareform keretében ugyanis a tantárgyak közé az esztétika is bekerült, így Genersich ehhez is szerkesztett leányoknak szóló tankönyvet 1811-ben: *Wilhelmine. Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks*.⁵⁸ Ennek sajátosságai akkor látszanak különösen jól, ha az olvasó a fiúk számára 1812-ben készített párdarabjával veti össze: *Alfred. Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren, zur Bildung des Herzens und Geschmacks. Seitenstück zur Wilhelmine*.⁵⁹ A leányoknak szánt kötet elsősorban az elbeszélés főbb elméleti alapvetését, kisebb lírai darabokat, útleírást és levélírási útmutatót, illetve ezekre hozott példákat tartalmaz, mintegy kijelölve a női olvasóknak szánt irodalmi terepet. A fiúknak szánt ízlésépítő munka viszont mindezen túl a történetírás, a retorika, a biográfia és az etnográfiai irodalom tárgyait is magában foglalja, ez utóbbival erősen támogatva az antropológiai esztétika⁶⁰ irányvonalát.

Az, hogy vállalja az első pesti nőegylet titkári szerepét, az eddigieken túlmenően is jól mutatja, hogy Schedius esztétikai edukációja nemcsak megerősíti a hölgyek műérzői, vagy inkább műélvezői szerepét (szándékosan nem műértői szerepet említek, mert a női kritika vagy bírálat jogosultsága ebben a kontextusban nem jelenik meg), hanem egy új, aktívabb szerepkör körvonalait is sejtetni engedi. Tudjuk, hogy kéziratban maradt írói-lexikonkísérletében⁶¹ Schedius feltűnően sok nőíró nevét szerepelteti. Az írónői imázs különféle változatai kapnak itt helyet: a kegyességi irodalmat fordító és alkotó írónő (Bárczay Klára, Báthory Zsófia, Beterra Mária, Bethlen Katalin, Boschovich Anna, Csáki Katalin, Daniel Polyxena, Gyulai Katalin, Hellenbach Éva, Petrőczy Kata, Ujfalusi Judit,

Genersich (1761–1823) élete és munkássága, Hrsg. von István FAZEKAS, Karl W. SCHWARZ und Csaba SZABÓ (Wien: Inst. für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Inst., Collegium Hungaricum Wien, 2013).

58 Johann GENERSICH, *Wilhelmine: Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks* (Wien: Anton Doll, 1811), 2. kiadás: (Wien: Anton Doll, 1816.)

59 Johann GENERSICH, *Alfred: Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren, zur Bildung des Herzens und Geschmacks: Seitenstück zur Wilhelmine* (Wien: Anton Doll, 1812).

60 A kifejezés értelmezéséhez lásd: Ernst STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung* (Tübingen: De Gruyter, 2009).

61 *Schedius Ludovici Lexicon Scriptorum Hungarorum*, OSzK Kt., Quart. Lat. 31. Bemutatóját lásd: BALOGH Pirooska, „Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei” in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és TÜSKÉS Gábor, 175–197 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006).

Wesselényi Anna, Mária és Zsuzsanna), a praktikum szféráját kedvelő tudós háziasszony (Dobos Tofeus Zsófia, szakácskönyve⁶² révén), a levélműfajban jeleskedő főúri asszony (Báthory Griseldis),⁶³ a politikum szférájában megnyilatkozó honleány (Viczay Anna 1790-es röpirata⁶⁴ révén), a *poeta docta* szerepét kialakítani törekvő, versesköteteket publikáló szerzők (Fábián Julianna, Molnár Borbála, Vályi Klára) és a németes, szalonéletet szervező, társasági költőnő szerepkörének megvalósítói (Artner Terézia). De később, a *Magyar Országi Nevezetesebb Emberek Arzsképeinek réz metszésben, vagy kö nyomásban leendő ki adása* című tervezet bírálatában is külön hangsúlyozta Schedius, hogy a kiválasztandó személyek névsorában a teljességre kell törekedni, „akár Asszonyok akár Férfiak légyenek azok”.⁶⁵

Összefoglalásképp elmondható tehát, hogy az 1770–1830 közötti időszak magyarországi esztétikai teóriáiban és intézményrendszerében megerősödik a női nem műélvezői szerepköre, és ennek támogatására kezd kiépülni egy nemre szabott tudásközvetítői média és intézményrendszer. Bizonyos tartalmi sajátosságok is körvonalazódnak a nők számára könnyen befogadhatónak ítélt művek műfaji hovatartozása kapcsán: akár a tankönyveket, akár a periodikákat nézzük, egyértelműen a fikciós próza, rövidpróza irányába orientálják a hölgyeket. Ugyanakkor megjelenik annak percepciója, hogy a hölgyek nemcsak műélvezőként, hanem alkotóként is jelen lehetnek a kulturális térben, de ennek esztétikai következményei, körvonalai egyelőre igen elmosódtak.

62 A szakácskönyv azonosítása azóta sem történt meg, vö.: VARGA András, „A Tótfalusi szakácskönyv forrása”, *Magyar Könyvszemle* 124, 3. sz. (2008): 312–318.

63 Az adat forrása: HORÁNYI Elek, *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, 1 köt. (Pest: Trattner, 1792), 317.

64 Viczay Annának tulajdonították az *Etwas für Ungarn von einer Patriotin* (Wien, 1790) című röpiratot.

65 *Grof Teleki Jósefnek, H. Jankovich Miklósnak Horvath Istvannal Schedius Lajosnak és Kultsar Istvannak Véleményei a Magyar Országi Nevezetesebb Emberek Arzsképeinek réz metszésben, vagy kö nyomásban leendő ki adása iránt*, OSzK Kt., Fol. Hung. 480.